

De (on)zichtbaarheid van de ziel

Mark Kinet

(Lezing 9.11.2013 op de themadag 'Graven in het brein' in de Groene Zaal, Antwerpse Boekenbeurs)

Inleiding

Als ik me niet vergis ben ik de enige psychiater die spreekt op deze themadag 'Graven in het brein'. Aanleiding is de recente publicatie van mijn derde en vierde boek nl resp. 'Psychopathologie van het hedendaags leven' en 'Psychologie van de kunst'. Ik werk in Pittem in een psychiatrisch ziekenhuis als verantwoordelijke van een klinisch psychotherapeutische setting voor mensen met angst-, stemmings- en persoonlijkheidsstoornissen. Daarnaast voer ik psychoanalytische privépraktijk te Gent. Uiteraard ben ik als hedendaags psychiater geïnteresseerd in en geïnspireerd door neurowetenschappelijke ontwikkelingen. In het bijzonder ben ik getroffen door onderzoek ivm het geheugen, het verschil tussen snelle en lage vs trage en hoge emotionele reacties, gehechtheidsonderzoek, het onbewuste en niet bewuste, de neuroplasticiteit enzovoort. Ik keer hier verder op terug. Letterlijk spectaculair is de 'neuroimaging' waarbij we het levend brein aan het werk kunnen zien. Wie had enkele decennia geleden gedacht dat we de neurale activiteit zouden kunnen zichtbaar maken wanneer we romantische gevoelens ervaren of bij het kippenvlees dat een filmfragment ons kan bezorgen.

Toch levert de neurowetenschap vooral algemene verklaringen voor psychologische verschijnselen. Elke casus en elk brein is evenwel anders en uniek. Ondanks talloze pogingen werden nog geen echte 'markers' voor bepaalde psychiatrische aandoeningen (bijvoorbeeld in bloed of hersenvocht of middels beeldvorming van de hersenen) gevonden. Als clinicus graaf ik dan ook niet in de *biologie* maar in de *biografie*. Ik ben biograaf en historiograaf. De patiënt moet zijn boekje proberen open te doen en samen lezen we op en tussen de lijnen. Belangrijkst is immers vaak wat juist niet geschreven wordt en wat wordt verhuld ipv onthuld. Veel wat minder fraai is wordt immers weggelaten of verdoezeld. Bovendien: een stuk van onze geschiedenis kunnen we helemaal niet vertellen. Het behoort niet tot ons expliciet of autobiografisch geheugen. Een heel en emotioneel belangrijk stuk van onze geschiedenis zit inderdaad ongeweten ingebakken in ons karakter of ons brein. Denkend aan de hersenstam en de hersenschors kunnen we een en ander vergelijken met de jaarringen van een boom. Mits deskundig onderzoek kunnen hier heel wat gegevens uit de vroegere omgeving worden uit afgeleid. Het gaat dan welteverstaan niet om de objectieve maar om de *subjectieve* omgeving, maw over wat we van onze omgeving hebben *gemaakt*. Volgens hedendaagse psychologen en antropologen onderscheiden we ons van onze dierlijke broeders en zusters door zelfbewustzijn. We beschikken over een 'theory of mind' dwz een min of meer samenhangend beeld

over hoe onze en andermans binnenwereld in elkaar zit. Ook zijn we in staat tot *'mental time travel'*: we mijmeren over het verleden of dromen over de toekomst. Dit alles staat in nauwe samenhang met onze symbolische taal die van de analoge vooral lichaamstaal van de dieren verschilt. Ook hierop keer ik terug.

Als slot van deze inleiding wil ik meteen enige reserves t.o.v. het onderwerp van vandaag aantekenen. Het mag gezegd dat evolutiebiologie en neurobiologie in de mode zijn. Ze hebben als universeel verklaringmodel de fakkel van de psychoanalyse overgenomen en hun inzichten vreten alle aspecten van het menselijk leven aan. Distale oorzaken zoeken bij onze voorouders sluit begrip van de proximale rol die onze ouders speelden natuurlijk niet uit. We zijn zowel product van de geschiedenis van onze soort als van die als individu. In het maartnummer van de *Journal of Cognitive Neuroscience* beschrijven Skolnick en haar medewerkers drie experimenten. Hieruit blijkt dat het vermelden van neurowetenschappelijke gegevens (of ze nu juist zijn of niet) de geloofwaardigheid van psychologische verklaringen vooral bij niet-experten maar zelfs bij experts vergroten. Dit is zeker het geval wanneer ze worden geïllustreerd met kleurafbeeldingen van hersenen waar bepaalde zones oplichten. Nochtans gebeurt in het brein de meeste activiteit zoals dat heet onder de radar en functioneren de hersenen altijd holistisch. De beelden die we zien zijn computergegeeneerd en vergroten procentuele activiteitsverschillen tot spectaculaire proporties uit.

Natuurlijk situeert de geest zich tussen onze oren en niet in onze kleine teen. 500 j voor Christus schreef collega Hippocrates het volgende: *'Van het brein en slechts van het brein zijn alle vreugdes, elke lach en alle grappen afkomstig maar ook al onze zorgen, pijn, tranen of verdriet'*. Wel beschouwen de meeste hedendaagse wetenschappers deze geest als *'extended, embodied en embedded'*. Extended of uitgestrekt want altijd in samenhang met ruimtelijke en tijdelijke omstandigheden. Embodied of belichaamd want altijd in dialoog met ons lichaam en onze hersenen. Embedded want ingebed in de omringende samenleving en cultuur. Het brein heeft een Januskop. Het is voortdurend zowel op onze binnen- als op de buitenwereld gericht.

Psychiatrie

Psychiatrie is een breed en boeiend vak waarin ik mij geen seconde verveel. Ook de saaiste dingen proberen te begrijpen is immers geweldig interessant. Psychiatrie is een subspecialisme van de geneeskunde en die wordt op haar beurt als toegepaste natuurwetenschap beschouwd. Maar een menselijke geneeskunde is niet veterinair. Ze deelt weliswaar een gemeenschappelijke basis, maar hierop superponeert zich het geestelijke en het culturele dat onze biologische basis denatureert en (althans volgens de psychoanalyse) polymorf perverteert. De mens is zoals het dier een natuurlijk en biologisch maar anders dan het dier ook symbolisch en sacraal wezen. Dit sacrale heeft welteverstaan niets met religie te maken. Het verwijst slechts naar het feit dat de mens in staat of bereid is voor bepaalde waarden zijn leven te geven. Vroeger waren dit god, vaderland of de revolutie. Volgens Luc Ferry zijn we tegenwoordig alleen nog bereid voor de liefde ons leven te geven en is maw enkel de liefde nog sacraal. Nota bene zijn de romantische liefde en de liefde voor onze kinderen een zeer recent verschijnsel. De eerste ontstond door de emancipatie die resulteerde uit de industriële revolutie waardoor met name de vrouw zich kon losmaken van de dorpsgemeenschap en het gearrangeerde vooral economisch geïnspireerde huwelijk. Tot in de agrarische tijden was het overlijden van een kind veel minder erg dan de dood van een paard.

Kort en bondig gesteld: het dier is één, de mens is twee met de natuur. Zelfs onze naaste broeders de primaten produceren geen kunst, geen wetenschap, geen arbeid, noch gebed. Niets wijst er op dat ze zich bewust zijn van de specifiek menselijke, voltooid toekomstige tijd van het sterfbed. Hoe zal mijn leven geweest zijn? Er is bij hen geen symbolische orde, zoals ze wordt vertegenwoordigd door de wet van de vader. Johannes' 'In den beginne was het woord' geldt dan ook slechts voor de mens. Door de intrede in het symbolische van de taal gaat er een onmiddellijkheid verloren. Zo ontstaat er met het biologische een breuk, waarbij de mens een stuk (ook van zichzelf) verliest. Het drijft de mens naar een of andere vorm van 'heling' en een verondersteld-oorspronkelijke maar eigenlijk mythische geniëting, die schadelijk zoal niet dodelijk kan zijn. Een en ander installeert het menselijk zijnstekort. Verdreven uit het aardse paradijs hebben we of beter: zijn we het verlangen de verloren eenheid terug te vinden. Het drijft ons een onnoembaar iets terug of uit te vinden, tot produceren en tot creëren.

Nog tgv de taal ontstaat er bij de mens een niet op te heffen disharmonie en wordt een al te eenvoudig begrepen aanpassing onderuit gehaald. We zijn gericht op een onmogelijk, verboden of ziekelijk plezier en genot. Waarom 365 dagen per jaar een marathon lopen? Waarom een fortuin betalen voor een onnozel kopje Sèvres-porselein? Waarom te veel eten, drinken of roken, terwijl alom in koeien van letters te lezen staat dat dit allemaal zo schadelijk is voor de gezondheid? Een van de hardnekkige mythen is dan ook dat de mens vanzelfsprekend naar geestelijke en andere gezondheid zou streven. Dit gezonde leven wordt immers permanent door het streven naar lust ondermijnd. We hebben allemaal wel dingen waarvan de omgeving zich verwonderd afvraagt: 'Waar is hij/zij toch mee bezig?' In het Frans klinkt dit mooier: '*Qu'est-ce qu'il/elle fout là?*' Zoals Nietzsche reeds opmerkte: de mens is een dier, maar een ziek dier. Graag verwijs ik in dit verband naar de roman van Fernando Camon: '*De ziekte mens genaamd*'.

Elke psychiatrische behandeling is werkzaam middels drie mogelijke invalshoeken, die bijna altijd gelijktijdig of achtereenvolgens in een uitgekende en afgewogen combinatie worden aangewend. Er is de biologische beïnvloeding, die inwerkt op het lichaam of het brein. Er is de therapeutische (vertrouwens)relatie, die inwerkt op de gehechtheid en aan de hand waarvan mentale en emotionele ontwikkeling wordt bevorderd en gestimuleerd. Er is tenslotte de (levens)geschiedenis, waarbinnen zich herhalende patronen resoneren. Door het boekje van zijn leven open te doen kan hij met de hulp van de therapeut de relevante herhalingspatronen doorgronden en er de logica maar vooral de associatieve psychologica van begrijpen. De psychiater zit bij dit alles te paard op de natuurwetenschap en de geesteswetenschap. Sommigen noemen deze oncomfortabele positie een grand écart of een spagaat. In de psychiatrie gelden immers verklaren én begrijpen, oorzaak én samenhang, cijfers én ontcijfering, tellen én vertellen.

Het weten dat de psychiatrie over de particuliere casus ontwikkelt, refereert naar algemene wetmatigheden in zoverre ze de kliniek is van het (ziekte) teken. De griep geeft dezelfde verschijnselen in Europa als in Oceanië, nu als in de vorige eeuwen. Ze wordt gekenmerkt door een natuurlijke context onafhankelijke oorzakelijkheid. Hier is het substraat het somatisch-fysische dat aan psycho(patho)logie ten grondslag ligt. Ze verwijst anderzijds naar de kliniek van betekenaar en de betekenis. Nicole krijgt slechts een paniekaanval wanneer ze zich in de lift bevindt met een man met een baard. Hier geldt de psychische oorzakelijkheid met o.a. zijn particulariteit, zijn disproportie enz. De psychiater gaat dan als wetenschapper ook op zoek naar de wetmatigheden die het (dis)functioneren van deze ene patiënt bepalen. Hij hanteert daarbij een wetenschappelijke

methode van veronderstelling en toetsing van de hypothese tot zich een voor die $n = 1$ algemeen geldende theorie aftekent. De asymmetrie tussen het verklaren vd natuur- en het begrijpen vd geesteswetenschap wordt dan wel eens het centraal en funderend manco van de psychiatrie (en het subject) genoemd.

Dit tekort wordt telkens weer ontkend of verdrongen. De laatste decennia is er zoals gezegd een steil en monotoon (neuro- en evolutie)biologisme dat opgang maakt. We beleven tijden van sciëntisme met een bijna kritiekloze aanbidding van de (natuur)wetenschap en haar fetisj van cijfers en meetbaarheid. Het specifiek menselijke wordt daarbij geweld aangedaan. Haar complexiteit dient immers niet gereduceerd maar tot uitdrukking gebracht worden. Psychiatrie mag als onderdeel van en als specialisme binnen de geneeskunde in belangrijke mate toegepaste natuurwetenschap zijn. Ze dreigt meer en meer de geest te geven. Ze hinkt dan in toenemende mate op één been. De complementaire benadering die bijvoorbeeld psychotherapie hier toe komt (en waarvan de werkzaamheid wetenschappelijk ten overvloede is bewezen) wordt dan opgeëist door alternatieve geneeswijzen die geen enkel wetenschappelijk bewijs kunnen voorleggen. Hun succes is vooral op de hogere kwaliteit van de therapeutische relatie en op hun meer holistische benadering gebaseerd.

In haar streven naar objectiviteit gaat de (inter)subjectiviteit teloor die de verhouding tussen patiënt én hulpverlener kenmerkt. Gevolg is een (volgens sommigen) alarmerende verarming van de klinische ontmoeting. Ahistorisme (Lacan) en decontextualisering (Verhaeghe) zijn het gevolg. Er is een techniciteit en medicalisering van het geluk met een overschatting van de impact van het rationele. De therapeut is (verondersteld) te weten wat normaal en abnormaal is alsook wat de (kortste) weg is naar het geluk en het genot. Hij 'herstelt' de 'onwetendheid' van de patiënt en zodoende is het pad naar geluk en gezondheid geëffend. Er is met andere woorden een naïef geloof in de therapeutische werkzaamheid van kennis. Is het echter niet ieders ervaringsgegeven dat we ons vaak in de problemen begeven tegen beter weten in? We weten vaak wat we zouden moeten doen, maar we doen het of we kunnen het niet. Het is sterker dan mezelf. En wie zou trouwens kunnen oordelen welke van de *'50 ways to leave your lover'* de juiste is?

Ook de psychiatrie heeft aan deze ontwikkelingen geparticipeerd. Voor WOII was zij vnl fenomenologisch en begrijpend of psychoanalytisch. Sinds de jaren 50 en 60 was er de ontdekking en de opkomst van psychofarmaca voor de majeure psychiatrische stoornissen. Hun werkzaamheid is bewezen. De levenskwaliteit van miljoenen psychiatrische patiënten is mee dankzij een oordeelkundig gebruik van deze medicijnen gevoelig gestegen. Ook voor een psychotherapeutisch geschoolde psychiater spelen ze in de behandeling van depressie, manie, schizofrenie enzovoort een onmisbare hoofdrol. Ondertussen hebben al deze medicijnen echter verwachtingen geschapen die zekerheden lijken. Hun voorschrift zou de patiënt uit zijn lijden verlossen en wel cito, tuto et iucunde: snel, effectief en met minimale hinder. Vooral hoeft (het subject in) de patiënt zich niet meer te engageren. Er is een 'externe' kapstok (de neurotransmissie) waaraan hij dankbaar zijn moeilijkheden kan ophangen. Het is het befaamde exterioriseren, Het 'kwaad' wordt dan naar buiten geprojecteerd in plaats van in het innerlijk gesitueerd. Uit recente ontnuchterende cijfers blijkt de meerwaarde van bijv antidepressiva bij lichte en matige depressie nota bene nochtans amper 10 % boven placebo.

De biologische psychiatrie geniet binnen de wetenschappelijke en maatschappelijke wereld echter heel wat respect. Dit is enerzijds gebaseerd op de ontdekking van en experimenten met psychoactieve stoffen. Anderzijds hebben ook diverse vormen van niet-invasieve medische

beeldvorming een belangrijke rol gespeeld, waarover verder meer. Met deze ontwikkelingen zijn echter hardnekkige misvattingen gepaard gegaan. Ten eerste is er een misvatting over oorzakelijkheid. Het is niet omdat aspirine helpt tegen pijn, koorts en/of ontsteking dat ze worden veroorzaakt (laat staan louter en alleen) door een tekort aan aspirine in ons lichaam. Het is ook niet omdat zich bij psychiatrische stoornissen aantoonbare onevenwichten voordoen in de neurotransmissie van onze hersenen, dit een noodzakelijke, laat staan een voldoende voorwaarde is om psychopathologie te verklaren.

Meer in het algemeen is er ook een uitgesproken medicalisering van geluk en welzijn gaande. Dit mag bijvoorbeeld blijken uit de exponentiële toename van diagnoses bij elke nieuwe editie van de DSM. Het biologisch-genetisch determinisme lijkt meer en meer op een ideologie. De machtige en kapitaalkrachtige medische industrie, bestaande uit de farmaceutische, de technologische en de 'managed care' lobby, houdt hierbij achter de schermen de touwtjes in handen en bepaalt wélk wetenschappelijk onderzoek wordt gefinancierd en welke van haar gegevens wel of niet worden gepubliceerd. Alleszins is een exponentieel toegenomen psychofarmaca-gebruik (voor elk rilletje een pilletje) hiervan (althans in de westerse wereld) het geobjectiveerde gevolg. Nota bene zonder veel weldadig effect voor de geestelijke volksgezondheid.

De vorige eeuw is geëindigd met 'the decade of the brain'. De neurowetenschappen maakten grote sprongen voorwaarts. Eindelijk kan worden aangetoond dat structuur én werking van de hersenen door omgevingsfactoren maar ook door farmacotherapie en psychotherapie kan worden beïnvloed. Dankzij diverse technieken – zoals *positron emission tomography* (pet), *functional magnetic resonance imaging* (fmri), *event related potential* (erp)- is men er in geslaagd niet alleen de anatomie, maar ook de werking van de hersenen te visualiseren. Het voordeel is dat de (per definitie verborgen en/of onzichtbare) wereld van het psychische, van gedachten, gevoelens en fantasieën hierdoor zichtbaar en reëel kan worden gemaakt. De psychiatrie kan dan eindelijk met haar grote (natuur)wetenschappelijke broers aan tafel zitten en mee spreken over échte en érnstige zaken. Het psychische/onzichtbare werd door de geneeskunde immers vanouds stiefmoederlijk behandeld. Wat het zichtbare transcendeert, is in haar optiek dan ook irreëel. Ik verwijs hier graag naar het grapje over de chirurg, de internist en de psychiater. De chirurg weet alles en kan alles, de internist weet alles en kan niets en de psychiater weet niets en kan niets...

De meeste psychische verschijnselen zijn wezenlijk onzichtbaar. Wie een lichamelijk probleem heeft laat zich verzorgen en wie een psychisch probleem heeft probeert dit te verbergen. Als dusdanig is psychisch lijden voor de geneeskunde a priori problematisch. Gekenmerkt als ze is door de kliniek van de blik, 'geloofd' de geneeskunde immers slechts wat zichtbaar kan worden gemaakt in cijfers (labo), door beeldvorming of aan de hand van allerlei glasvezels die diverse lichaamsopeningen kunnen binnendringen. Niet alleen tegenover psychotrauma maar tegenover psychische problemen (en psychotherapie) in het algemeen zijn er *believers* en *non-believers*. De laatsten zijn dan als de ongelovige Thomas, die Christus' stigmata met eigen ogen wil aanschouwen en (als hij zelfs zijn eigen ogen niet gelooft) ook de vinger op de wonde wil kunnen leggen. Neuro-imaging met zijn 'motion pictures' weet deze ongelovigen van het bestaan van psychische werkelijkheden te overtuigen. Ook de invloed van omgeving en therapie kan eindelijk zichtbaar gemaakt worden.

Deze toegenomen en zichtbaar gemaakte neurowetenschappelijke kennis leidt welteverstaan tot het localiseren, maar niet tot het begrijpen van de psychische activiteit. Niet dat psychische problemen

correleren aan een neurologisch substraat/proces, maar hoe ze dit doen is de moeilijke vraag in het brain-mind dilemma. Verklarende en begrijpende psychologieën sluiten elkaar niet uit, maar overlappen elkaar. Wel dient met Rümke gesteld te worden dat de verklarende of objectieve psychologie werkt met objectieve data en in haar consequenties voert tot een psychologie zonder psyche. We denken aan wat de beroemde neuroloog Oliver Sacks opmerkt: *'Neuropsychology is admirable but it excludes the psyche'*. Waar in de hersenen zou zich het subject (als denkend ding/res cogitans) situeren? Descartes' anachronistische hypothese dat het zich in de pijnappelklier zou lokaliseren, mag niet door wezenlijk gelijkaardige (zij het veel complexere) reducties worden vervangen, want *'There's nobody there!'*. Gedachten, gevoelens en verlangens zijn het product van personen, niet van hersenen. *'It is precisely the subject, the living 'I', which is excluded from neurology'*.

Neurowetenschap

Hoewel ik zelf voltijds clinicus en al helemaal geen (neuro)wetenschapper ben, volg ik met veel belangstelling wat zich binnen de (nog prille) neurowetenschap qua onderzoeksbevindingen aandient. Zo wemelt het in de hersenen van de conflicten en de (psycho) dynamiek. Ten eerste werken de hersenen op twee snelheden: de tragere, hogere vs. de snellere, (epi)limbische functies. Er speelt tussen de hemisferen een fenomeen van lateralisatie: de linker hemisfeer is meer rationeel en inhiberend, de rechter meer irrationeel en holistisch. De taal situeert zich in de dominante linker hemisfeer en het reële van de drift wordt verdrongen in de rechter, niet dominante hemisfeer. Informatie prikkelt de linker, emotie de rechter hersenhelft. De remmende/regulerende rol van het Ik wordt in verband gebracht met die van de prefrontale cortex. Alleszins bevindt zich onder onze hersenpan (ook op neurale niveau) een vat vol tegenstrijdigheden.

Cognitieve, sociale en neuropsychologie zijn het er over eens dat de rol van het bewuste zeer beperkt is. Als we onze psyche vergelijken met een bedrijf, heeft het bewustzijn meer de functie van persvoorlichter dan van directeur. We doen dingen en achteraf creëert het bewuste een illusoire reden/rationale waarom we dit doen. De capaciteiten van ons bewuste zijn ook zeer gelimiteerd. Het bewuste verwerkt informatie serieel, terwijl ons niet-bewuste parallel met informatiestromen omgaat. Zo stockeert ons bewuste maximum 5-9 bits aan informatie terwijl ons niet-bewuste 200.000 keer meer informatie kan verwerken. De neurowetenschap heeft inmiddels overvloedig bewezen dat de grote meerderheid van de mentale processen onder de (descriptieve) categorie van het niet-bewuste thuishoort. Dit niet-bewuste dient dan wel te worden onderscheiden van het freudiaanse onbewuste in engere zin. Het eerste is vrij gemakkelijk toegankelijk en oproepbaar en beantwoordt veeleer aan Freuds topologie van het voorbewuste. Het laatste oproepen is moeilijker, want dit roept in mindere of meerdere mate weerstand op. Het is het psychodynamisch en driftmatig onbewuste dat functioneert volgens de eigenaardige modus van het primair proces. Het kent tijd, noch tegenspraak. Lustprincipe en psychische realiteit primeren, processen van verdichting en verschuiving vervangen logica zowel als rationale.

Een andere belangrijke neurowetenschappelijke ontdekking is de levenslange neuroplasticiteit die elke statische casu quo fatalistische opvatting van de hersenen tegenspreekt. *'Je brein maakt je zijn, maar je zijn maakt ook je brein'* (Sitskoorn). Deze neuroplasticiteit speelt zich vooral af in de eerste drie levensjaren en (ter hoogte van de cortex) in de puberteit. Er is de ervaringsonafhankelijke plasticiteit. Het gaat dan om spontaan en intern gegenereerde

processen die optreden zonder invloed van buitenaf. Er is de ervaringsafhankelijke plasticiteit, afhankelijk van het leven dat door deze of gene unieke persoon wordt geleid. Alle ervaringen beïnvloeden immers de vormgeving van de neuronverwevingen. Zo drukt vioolspelen, hoofdrekken of turnen zijn duidelijke stempel op de hersenen. Er is tenslotte de ervaringsverwachte plasticiteit door een combinatie van genen en invloed uit de buitenwereld op een normale, bij de ontwikkeling behorende manier, waardoor gangbare eigenschappen ontstaan. Ervaringsverwachte plasticiteit leidt bijvoorbeeld tot vaardigheden zoals lopen, moedertaal, gezichten onderscheiden en diagonalen waarnemen. Volgens Peter Fonagy zijn we voorzien van een biologische en evolutionaire mogelijkheid om een interpersoonlijke, interpretatieve capaciteit te ontwikkelen: de capaciteit van mind-reading en het begrijpen van de mentale toestand van de ander. Kinderen worden zich echter maar bewust van hun eigen en andermans innerlijke toestand via de Ander die spiegelt en markeert. In een parafrase van Descartes: *'Elle (dwz de moeder) pense donc je suis'*.

Naast wetenschappelijk effectonderzoek is het zeker een mooie zaak dat fMRI voor en na psychotherapie wel degelijk veranderingen ter hoogte van de hersenen toont. Volgens Helen Mayberg werkt psychotherapie top down met vooral verandering ter hoogte van de cognitieve regio's. Farmacotherapie werkt veeleer *bottom up* met voornamelijk verandering ter hoogte van het limbisch systeem en de hersenstam. De symptoomreductie kent ook een welbepaalde volgorde waarbij psychotherapie het piekeren beïnvloedt en farmacotherapie meer inwerkt op de neurovegetatieve verschijnselen.

Niets zoogdierlijks is de mens vreemd, want in *Nature* lezen we dat alle zoogdieren gemeenschappelijke gehechtheidsmechanismen en een stress-regulerende neurofysiologie delen. Ten gevolge van trauma kan zich een disfunctioneren van de rechter hersenhelft ontwikkelen. Dit leidt tot kwetsbaarheid voor posttraumatische stressstoornis en een zekere/mogelijk grotere voorbestemming tot geweldpleging in de volwassenheid. Vast staat dat de kwaliteit van de gehechtheid grote invloed heeft op de neuroplasticiteit, alsook op de ijking van het immuunsysteem en stressbestendigheid. Stress in de vroege ontwikkeling veroorzaakt schade aan de emotionele ontwikkeling. Bij verwaarlozing, misbruik en/of gedesorganiseerde gehechtheid wordt de ontwikkeling van de rechter hersenhelft alsook diepere lagen van het brein benadeeld. Idem dito is het gevolg van verminderde aandacht of langdurige scheiding van de moeder. Onveilige gehechtheid geeft anderzijds verhoogde stressgevoeligheid. Veilige gehechtheid verhoogt omgekeerd de stressbestendigheid en bepaalt het ijkpunt van ons immuunsysteem.

Ook neurowetenschappelijke bevindingen in verband met geheugen en herinnering hebben grote relevantie. De ontdekking van het impliciet geheugen heeft het concept van het onbewuste enorm uitgebreid. Het is het circuit waarbinnen emotionele en affectieve uit de vroege moeder-kindrelatie worden gestockeerd. Ze verschijnen dan live on stage binnen de therapeutische relatie en kunnen er worden geanalyseerd en bewerkt. Dit domein van het impliciete geheugen is onbewust, niet verdrongen en niet via woorden te herinneren. De vroegste ervaringen die aldaar worden opgeslagen doen voortdurend hun invloed gelden tot in het volwassen leven. Ze bepalen blijvend de diepte en de emotionele kleur van latere relaties, ze zijn als een onzichtbare emotionele bril waardoorheen we onze omwereld bekijken. Het impliciet geheugen is het niet te herinneren onbewuste, dat slechts verschijnt onder vorm van (inter)actie en herhaling. Het wordt ook het procedureel of het *'skill and habit'* geheugen genoemd, dat bijvoorbeeld ook werkzaam is in de grammaticale toepassing van de moedertaal of bij het lopen, fietsen, spreken en autorijden dat we

eveneens moeilijk kunnen navertellen. Expliciet geheugen kan door herhaling tot impliciet geheugen worden omgevormd (vergelijk het met autorijden). De vanzelfsprekende manieren waarop iemand in de wereld staat en met anderen en zichzelf omgaat, behoren tot het domein van het impliciete geheugen. Deze manieren van in de wereld staan kunnen opgevat worden als herinneringen, maar dan wel herinneringen die 'uitgesproken' worden in hoe iemand is en zich gedraagt. Deze impliciete kennis wordt dus niet herinnerd, maar 'gehandeld'. Het impliciet geheugen bevat ook en vooral de meer emotionele vorm van het geheugen, die onder leiding staat van de dieper gelegen hersenzones. Zij maken een veel snellere rijping door dan de structuren die bij het expliciete geheugen een rol spelen. Er is bewuste aandacht nodig om dit impliciet geheugen (bijvoorbeeld in psychotherapie) te beïnvloeden en met vallen en opstaan en wisselend succes bepaalde automatismen te doorbreken.

Geschiedenis

In zijn redevoering over de menselijke waardigheid (die vandaag beschouwd wordt als het manifest van de renaissance) vergelijkt Giovanni Pico della Mirandola (1486) de mens met een kameleon. Er bestaat niet zoiets als een menselijke natuur. De mens kan allerlei gedaanten aannemen naargelang van de omstandigheden waarin hij zich bevindt. Enkele eeuwen later schreef Jean Jacques Rousseau zijn *'Discours sur l'inégalité'* (1754), dat dan weer beschouwd kan worden als een van de grondteksten van de verlichting. Het dier is in zijn instinct, dit wil zeggen de logica van zijn genetisch programma, gevangen. Zet een duif vlees en een kat graan voor en ze sterven allebei van de honger. Ze kunnen zich niet bevrijden uit hun plantenetende of vleesetende lotsbestemming. De mens daarentegen is in staat zich aan de natuur maar ook aan zijn 'natuur' te onttrekken. In deze verwijdering van de natuur of in het exces berust precies de vrijheid waartoe hij in een befaamde uitspraak van Sartre is veroordeeld. In diens terminologie is het dier iets, het is *'être'*. De mens daarentegen is niets, is *'néant'* en kan juist daardoor alles worden (1943). In een beroemd voorbeeld vergelijkt hij elders het dier met een briefopener. Zijn ontwerp bepaalt zijn gehele bestaan, zijn essentie gaat aan zijn existentie vooraf. Alleen bij de mens is het omgekeerd: *'L'existence précède l'essence'*.

Nog volgens Rousseau kent de mens in tegenstelling tot het dier een dubbele historiciteit. Er is de historiciteit van de soort, namelijk de beschaving. Een mierenhoop, een kudde antilopen, een zwerm spreeuwen vertoont vandaag identiek hetzelfde gedrag als millennia geleden. Kijk anderzijds naar Londen, Parijs of het huidige platteland. Na amper een eeuw is hun samenleving onherkenbaar veranderd. Daarnaast is er de historiciteit van het individu, namelijk de opvoeding. Enkele minuten nadat een kalf, een krokodil, een eend zijn geboren, beschikken ze op genetisch geprogrammeerde, dit wil zeggen instinctieve wijze, over het nagenoeg volledige volwassen gedragsrepertoire. Dit terwijl de mens in neotenie, dit wil zeggen volstrekt fysiologische onrijpheid en in absolute afhankelijkheid, wordt geboren. In het westen heeft hij al gauw zo'n 25 j nodig om volledig op eigen benen te kunnen staan. We worden pas volwassen en onafhankelijk bij gratie van een steeds langduriger wordende afhankelijkheid.

Gedurende vele eeuwen en op solide wijze hebben religieuze en seculiere ideologieën de mens immers structuur en houvast geboden. De klassieke tijd kenmerkte zich door een kosmische harmonie. Alles en iedereen had zijn juiste plaats binnen deze goddelijke orde. Na het cogito van Descartes deed met de methodische twijfel de moderniteit haar intrede. Autoriteitsargumenten

werden voortaan onderuitgehaald door de kritische rede. De wereld was vroeger betoverd en animistisch of geanimeerd. Na Newton, Hume en Kant komt er een dualistische scheiding tussen natuur en geest. Tot overmaat van ramp verkondigde Nietzsche de dood van God en van alle (andere) idolen en idealen. Hij was zodoende wegbereider van een postmoderne deconstructie, die de hedendaagse verbrokkeling van de mens en van zijn wereld teweegbracht. Geheel de twintigste eeuw draagt de stempel van de deconstructie. Niet alleen de vermelde deconstructie van religieuze en seculiere ideologieën, maar ook deconstructie van schoonheid en figuratie in de beeldende kunst, deconstructie van harmonie en melodie in de atonale muziek, deconstructie van plot en personages in de nouveau roman enzovoort.

De drie r's van de traditie, namelijk routine, ritueel en religie, blijven nog slechts in de zogenaamde ontwikkelingsgebieden overeind. Symbolische orde en vaderfunctie heten verzwakt te zijn. Voor gezagsdragers zoals leerkrachten en treinconducteurs verdwijnt het ooit zo vanzelfsprekende respect. Er heerst een veralgemeende scepsis tegenover welke macht en autoriteit dan ook. Het is verboden te verbieden en het is verplicht te genieten. Tegelijk moeten we meer dan ooit uitvinden, ook ons zelf. De veiligheid van de conventie heeft immers plaats gemaakt voor het onzekere avontuur van de inventie. In alle levensdomeinen luidt het motto: weg met de traditie, leve de permanente revolutie! Ook industrie, cultuur en cultuurindustrie worden gedomineerd door de passie voor de innovatie en de dictatuur van de nieuwigheden.

Tegelijk met deze deconstructie heeft zich een universele competitie geïnstalleerd. Het is het geglobaliseerd kapitalisme waarbij zich alles met alles en iedereen met iedereen probeert te meten volgens de nieuwe standaard van de benchmarking. Het komt neer op een tweede tijdperk van mondialisering. Ditmaal staat het echter niet meer in het teken van het vooruitgangsgeloof van de Verlichting met haar gezamenlijk humaniserend project. Globalisering staat louter in het teken van een wereldwijd darwinisme. Er moet steeds meer, beter en sneller worden geproduceerd om bij wijze van spreken als soort, dit wil zeggen als ondernemer, politicus, kunstenaar, ziekenhuis enzovoort, te overleven. Niet volgens een biologische maar volgens een neoliberal-kapitalistische logica van *survival of the fittest*. Protocoltering en transparantie verwijzen ondertussen naar een utopie van volledige bemeestering, van maakbaarheid en risicobeperking waarachter het subject en het menselijk tekort verdwijnen.

Onze wereld is volgens Heidegger bij uitstek een wereld van techniek en van technologie geworden (Ferry, 2009). We zitten allemaal in het helse ritme van haar blinde machine gevangen. Het resultaat is een oncontroleerbare *rat race* van groei en expansie zonder te weten waarom en naar waar. Er is een verlies van zin, betekenis en lotsbestemming. Wel ondervinden we willoos aan de mallemlen te zijn overgeleverd. Hij ontsnapt geheel en al aan onze controle. Ook is het niet zo duidelijk of we er op welke manier dan ook beter van worden. Dat kan, maar het kan ook niet. Zouden we gelukkiger zijn met een lcd-televisie, hogere pixels op onze camera, nog maar eens een sneller werkgeheugen, internetverbinding enz.? We zitten in de greep van een op hol geslagen dynamiek, zoals een fietser die moet blijven trappen en dus vooruit moet gaan, gewoon om niet stil of om te vallen.

Onze tijd geeft in zekere zin de geest. We raken ten prooi aan blinde en anonieme krachten waarvan we ons nauwelijks bewust zijn, maar die (misschien precies daarom) ons doen en laten bepalen. Heraclitus zei het al: onzichtbare verbanden zijn de sterkste. We worden in slaap gewiegd door de cultuurindustrie, bestookt door reclame die ons (al dan niet subliminaal) tot consumptie aanspoort

en onder vorm van een oorlog van allen tegen allen in het harnas gejaagd om efficiëntie en productiviteit te verhogen. We weten niet meer waarom of waarheen maar alleen nog dat we er moeten geraken en wel zo snel mogelijk. Tegelijk en tot overmaat van ramp geldt ook voor de wereld van de psy *'that it loses its mind'*. Geluk en gezondheid worden er gelijkgesteld met de aan- of afwezigheid van objectiveerbare en meetbare symptomen. Een overheersend neuro- of evolutiebiologisch reductionisme bestudeert en verklaart karakteristieken van groepen, populaties of 'cohorten', maar heeft nog weinig oren naar de altijd particuliere *story* en *history* van de individuen die er deel van uitmaken.

Na de hamer van Nietzsche en de *'Abbau'* van Heidegger ontmaskerden Freud, Marx maar ook Foucault, Deleuze en Derrida verder het humanisme als een fictieve make-up die de feitelijke meervoudigheid van de mens aan het gezicht onttrekt. Die wordt immers in hoge mate bepaald door onbewuste driften of door economische, maatschappelijke of culturele processen die hem voortdurend ontgaan. Ze schonken aandacht aan wat buiten het rationele kader valt en misschien bij uitstek het *'menschliche, alzumenschliche'* uitmaakt. Zonder de deconstructie en haar subversie van traditionele waarden, van hiërarchie en van de vaderlijke autoriteit zijn volgens Ferry de huidige hedonistische cultuur en de consumptiekapitalistische wereldorde ondenkbaar. Heilige huisjes moesten immers eerst worden afgebroken, opdat uit hun puin de paddenstoelen van shoppingcentra en hypermarkten konden oprijzen. Het zijn de hedendaagse heidense tempels met hun cultus van het genot en hun orgie van de consumptie die symbool staan voor het 'Fun systeem' (Baudrillard, 1970 p. 112). Bijzonder cynisch is dan wel dat achter dit zogezegde hedonisme een leger gestresste en afgepeigerde individuen schuil gaat. Ze betalen grof geld voor *slow food* of *slow culture* of om in een sobere omgeving door te consuminderen even tot zichzelf te komen.

Grondwetten bleven na 68 ongewijzigd en het kapitalisme is arroganter dan ooit maar zeden en gewoonten van de civiele maatschappij zijn op enkele decennia onherkenbaar veranderd. Boeren zijn techniekers en industriëlen in maatpak geworden, vrouwen zijn straaljager- piloot of korpschef bij de politie, homoseksualiteit is geen perversie of misdaad meer, maar een evenwaardige variant van de liefde die als bindend principe van de partnerrelatie biologische en economische belangen achter zich heeft gelaten.

De secularisatie en de 'onttovering van de wereld' (Weber) waren het gevolg van de eerste modernisering met zijn overgang van de traditioneel agrarische naar de modern industriële tijd. Godsdienst en religie boetten in aan belang. Met de dood van God zijn we volgens Heidegger (1954) in de wereld van de techniek beland. De wereld van de techniek staat in het teken van de de instrumentele en niet die van de objectieve rede. Volgens Max Weber bezint de objectieve rede zich over welke doelen (moeten) worden nagestreefd, de instrumentele enkel over hoe bepaalde doelen kunnen worden bereikt. Allesoverheersend principe is de *Wille zur Macht*: de Wil die slechts zijn eigen ontplooiing en intensifiëring nastreeft. In deze logica zijn mensen steeds minder subject van hun eigen leven en verworden ze tot functionarissen van apparaten die hen laten werken en hun een levenswijze opleggen. In een gevleugelde formulering van Paul Verhaeghe leven we dan ook in een zeer dwingende tijd waar autoriteit zoek is.

In een definitie van dezelfde Weber is kapitalisme het rationeel nastreven van winst. Resultaat is een sociaal darwinisme van universele competitie en van *survival of the fittest*. Toename van middelen, van vermogen en van rendement is het doel. Individen, organisaties, staten en ziekenhuizen zijn

met elkaar in concurrentie en worden op allerlei vlakken tegenover elkaar gebenchmarkt. Politiek wordt een kwestie van management in plaats van visie. Door te consumeren geraken we ondertussen geen stap dichterbij geluk, zin of welzijn, wel integendeel. Depressieve hedonie impliceert een destructie van zin en betekenis. Filosofie, cultuur, religie en seksualiteit worden gecommuniceerd tot consumptieartikelen. Wat waar was, wordt koopwaar. De motor van de geschiedenis wordt een anoniem en blind 'proces zonder subject' (Louis Althusser). Het enige wat telt is dat deze motor ten allen prijze moet blijven draaien, machinaal en mechanisch.

Onze verhouding tot de dood is eveneens veranderd. In plaats van een *fact of life* wordt hij beangstigend, verborgen, raakt hij meer en meer verdrongen achter de maskerade van de eeuwige jeugd. De mythe van jeugdigheid is de ongezonde idee die het leven wil reduceren tot die kortstondige periode waarin we biologisch sterk, economisch productief en esthetisch mooi zijn. Angst, hypochondrie en depressie gedijen in een wereld waar spiegels, weegschalen, diëten, sportzalen en parfums regeren. De illusie van jeugdigheid wordt er tot obsessie. We stellen ons immers voor dat de ander behoefte heeft aan schoonheid, jeugd, gezondheid en seksualiteit en dat die behoefte ten allen prijze, koste wat het wil, moet worden bevredigd

Zeker wordt onze tijd tenslotte gekenmerkt door een enorme versnelling. In een puntige formulering noemt Freud (1905a p. 97) de drift de maat voor de van ons zielenleven geveerde arbeid. De drift van onze tijd slaat dan op hol en wordt steeds meer *hard to catch* met als resultaat versnellingsstress. Volgens Lieven De Cauter zijn we trage wezens in een hyperkinetische, supersonische wereld. Technologisering, digitalisering en virtualisering, het voortdurend onderweg of elders zijn, de consumptiedrift en het neoliberale arbeidsethos van de postfordistische productiewijze monden uit in wat Peter Sloterdijk (1991) de 'hyperkinetiek van de totale mobilisering' noemt.

Kliniek

De wereld van de (geestelijke) gezondheidszorg ontsnapt natuurlijk niet aan de beschreven maatschappelijke veranderingen. In een redactioneel van het Tijdschrift voor Psychiatrie (2007) bespreekt Joris Vandenberghe het spanningsveld dat tussen management en kliniek ontstaat. De managementlogica beoogt middelen en doelen oordeelkundig op elkaar af te stemmen. Termen als Human Relations Management, projectwerking, audit, resultaatgerichte strategie, persoonlijk ontwikkelingsplan, efficiëntie en kwaliteitstoetsing staan hier in het zenit. Basis hiervoor zijn plannen en sturen aan de hand van meting, analyse en controle. De benadering is rationeel en doelgericht op basis van cijfers en tabellen. Het is de wereld van P.D.C.A., S.W.O.T. en S.M.A.R.T., van Bradford factor, balanced score card en andere paraferalia die het raderwerk van de moderne organisatie gesmeerd willen doen lopen.

Naast deze preoccupatie om efficiëntie neigt de 'managed care' ook meer en meer naar vermarkting en mercantilisering. Diagnose gerelateerde financiering en protocollaire 'one size fits all'-behandelingen zijn dan koren op de molen van de farmaceutische en biotechnologische industrie. Zij wordt op haar wenken bediend door een *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (D.S.M.), die inmiddels aan zijn vijfde editie toe is. Nagenoeg iedereen is het erover eens dat hij een hyperinflatie van diagnoses teweegbrengt, waardoor algemeen menselijke problemen worden gemedicaliseerd en herleid tot de aan- of afwezigheid van meetbare klachten of symptomen. De

tragikomedie die de menselijke conditie kenmerkt, wordt daarbij vervangen door een desubjectiverend streven naar normaliteit (als vrij zijn van symptomen) en het in wezen totalitaire vooruitgangs- optimisme van een Brave New World. Ze wekt immers de illusie dat alle lijden door de juiste pil uit de wereld kan worden geholpen. In een parafrase op vernoemde dystopische roman: 'a soma a day keeps the doctor away'. Alle spoor van neurose, van oorzakelijkheid en van kadertheorie is (samen met de continentale Duits-Franse psychiatrische traditie) uit de DSM verdwenen. Dit leidt tot een alarmerende toename van geneesmiddelengebruik ter remedie van multiële diagnoses die als Big Mac's op elkaar worden gestapeld en als fast food worden aangeboden. Het ontstaan van psychopathologie wordt dan onduidelijk (en vooralsnog onbewezen!) aan een genetisch of biologisch substraat gekoppeld, dat men door gesofistikeerde technologie zichtbaar en aannemelijk probeert te maken. De oorzakelijkheid wordt verder aan blijkbaar voor iedereen gelijkelijk geldende en scoerbare levensgebeurtenissen toegeschreven. Een minimum aan respect voor de altijd particuliere en complexe ontstaansgrond van psychopathologie gaat daarbij definitief teloor.

Wat een verschil met het naturalisme van een kliniek, waar de therapeutische relatie met de psychisch lijdende mens de basis vormt. Deze relatie tot stand laten komen en vast kunnen houden in goede en kwade/slechte dagen is een kunst en een kunde. Ze vereist betrokkenheid en gehechtheid, dragen en verdragen, begrenzen en begrijpen. De hulpverlener is geen technoloog onder wiens voorschrift de patiënt wordt behandeld, maar gaat met, rond en in elke unieke patiënt op onderzoek naar de altijd schimmige en complexe wortels van het kwaad. Diagnostiek is een tentatief proces, dat slechts tot voorlopige werkhypothesen leidt die de waarheid nooit geheel en al dekken en therapie is een gedeelde verantwoordelijkheid en onder- neming waarin de patiënt veel zelf doet (maar niet alleen!) en waarvan de afloop niet exact gegarandeerd kan worden (Vandenbergh, 2007).

In deze kliniek lijken zich qua psychopathologie alleszins verschuivingen voor te doen. Ze leiden weg van de klassieke neurose (die zich kenmerkte door uit de kindertijd stammende innerlijke conflicten) naar een meer pre-oedipaal register van ernstige persoonlijkheidsstoornissen, middelengebruik en acting-out gedrag. Het zijn borderline times waarin mensen moeite hebben met grenzen: grens tussen binnen en buiten, ik en niet ik, fantasie en realiteit enz. Algemeen wordt dit alles in verband gebracht met de verzwakking van het (klassiek als vaderlijk beschouwde) gezag. In de plaats daarvan verschijnt een nieuwe Gestalt: de bemoederende vader die zich sneller dan een sprinkhanenplaag lijkt te verspreiden. Het is de weerspiegeling van het meer algemeen fenomeen van autoritaire verhoudingen die plaats ruimen voor egalitaire. Een stevige basis komt nochtans pas goed tot ontwikkeling in een stabiele omgeving waar niet alleen liefdevolle aandacht maar ook duidelijke autoriteit primeren (Verhaeghe, 2012 p. 146). De liefde moet er blijvend verbond aangaan met de wet, zodat kinderen geleid worden door waarden en idealen en niet gedreven door de ambitie of de illusie ideaal te kunnen worden of zijn.

Het oedipuscomplex (dat wars van simplistische interpretaties in eerste instantie moet begrepen worden als een structurerend of civiliserend proces) is tegenwoordig sterk verzwakt. Als het naar behoren functioneert, wordt het kind met grenzen en met verlangens geconfronteerd waarvan het niet het middelpunt is. Daarom heeft dit proces een beschermende waarde. Het zet het kind 'op zijn plaats'. De liefde voor het kind kan immers zo groot(s) zijn dat de wet of de limiet niet wordt bewaakt uit vrees de liefde van het kind te verliezen. De ontwikkeling komt dan in het teken van seductie of verleiding in plaats van educatie of leiding (Marcelli, 2003) te staan, waardoor het Rijk van het Kind

wordt gevestigd voor hun kinderen, maar de liefde van de ouders voor elkaar. Niet alleen micro maar ook macrocultureel is vlg socioloog Zygmunt Bauman ontgrenzing troef. De franse filosofe Julia Kristeva spreekt over *'les nouvelles maladies de l'âme'*, de nieuwe ziekten van de ziel die zich kenmerken door een falend vermogen tot representatie. Geheel in haar lijn haalde Paul Verhaeghe de zgn actuaalneurose van Freud van onder het stof: de drift oefent er op ruwe, rauwe en 'stomme' wijze zijn verstorend effect uit op het lichamelijk en psychosociaal functioneren.

Anderzijds beleven we een hoogtij van hyperindividualisme. Volgens Marcel Gauchet kenmerkt het zich door een ongebreidelde consumptiedrang in combinatie met de drang zichzelf te zijn. Dit laatste niet dankzij maar ondanks de ander. Wat tegenwoordig telt, is wat je in staat stelt of verhindert jezelf te zijn. De band met de ander constitueert niet langer het subject, maar de ander wordt gezien als middel of hindernis voor zelfbevestiging en zelfaffirmatie. In dergelijke geïndividualiseerde levenscontext wordt keuzevrijheid meer en meer keuzedwang. Kies-pijn en de angst voor het maken van de verkeerde keuzes worden dan endemisch. Volgens dezelfde Zygmunt Bauman omvat individualisering de transformatie van de menselijke identiteit van een gegeven in een opgave. Tegelijk wil het zogenaamde 'psychologisch kapitalisme' dat we zwakheden overwinnen en handicaps integreren in ons alsmaar groter wordende ego. Volgens Alain Ehrenberg laten we ons niet meer leiden door regels en wetten die bij hun overtreding schuldgevoelens opleveren. Wat gaat primeren, is het gevoel tekort te schieten, ongeschikt of niet in staat te zijn tot. De figuur van het subject is aan het veranderen. De vraag is niet meer of ik het recht heb om iets te doen, maar of ik ertoe in staat ben. Referentie is niet meer wat mag, maar wat mogelijk is.

Kunst

Uit al het geschetste mag blijken dat onze stressbestendigheid en geestelijke gezondheid erg op de proef wordt gesteld. Vooral jongeren hebben het in toenemende mate moeilijk hun draai in het leven te vinden. Keerzijde van de medaille is dat de creativiteit bloeit. Het gaat dan niet om het zoeken naar exclusiviteit, waarbij men zich zoekt te onderscheiden door deze of gene gadget of excentriciteit. Bedoeld wordt dat steeds meer mensen worden uitgedaagd hun Ding te vinden of te maken. Dit beschrijven zou een boek vergen dat ik gelukkig onder de titel *'Psychologie van de kunst'* heb geschreven. Het bedoelt onder vorm van 78 lemma's, 5 gedichten en 28 reproducties van bekende hedendaagse Vlaamse kunstenaars de geest van en voor de kunst te openen. Arnon Grunberg en Paul Verhaeghe schreven een voorwoord. Gezien het tijdsbestek citeer ik uit het laatste met als titel *'Het essay verheven tot kunst'* om een idee te geven het volgende:

'Vermoedelijk is homo sapiens de enige mensaap die kan nadenken over zichzelf. We zijn in ieder geval de enige primate die aan religie, wetenschap en kunst doet. Het verband met dat nadenken over onszelf is vrij duidelijk, want dat zijn drie manieren om via symbolisatie vorm te geven aan wat we niet begrijpen: seks en dood, creatie en destructie. Religie legt het ultieme antwoord bij een opperwezen en buigt het onvolmaakte hoofd (en het zwakke vlees), hopen op genade. Wetenschap wil zelf sluitende en juiste antwoorden formuleren, een Theorie over Alles die Overal en Altijd werkt. Kunst creëert, telkens opnieuw en opnieuw, in de overtuiging dat het gecreëerde nooit wordt wat het had moeten zijn en slechts een constructie blijft bovenop vraagtekens.'

Deze lezing en mijn laatste boeken zitten ietwat filosofisch te paard op de twee laatste. Wetenschap en kunst zijn dan ook mijn stokpaardjes. Volgens Arnon Grunberg is het proza dat ik daarbij hanteer (en ik citeer) 'In elk geval stimulerend'. Hopelijk voldoende om ze te kopen en liefst ook nog te lezen!